

Računski centar, Sportsko društvo i turistički kapaciteti. U prilogu se nalazi registar sa imenima 964 letaća (pilota, mehaničara-letaća, navigatora i radio-telegrafista) koji su leteli u saobraćajnoj avijaciji JAT-a od 1947. do 2013. Autor se ogradio da ovaj spisak verovatno nije potpun, navodeći da je dokumentacija iz ranijeg perioda nepotpuna, a iz kasnijeg nedostupna, budući da mu *Er Srbija* nije izašla u susret i omogućila uvid u građu.

Pisana bez pretenzije da predstavlja naučni rad ili definitivnu istoriju JAT-a, knjiga *Bio jedan JAT* slobodno se može smatrati najkvalitetnijim do sada napisanim delom o avio-kompaniji koja je ujedno bila i jedan od simbola Jugoslavije. Stoga je izuzetno rado preporučujemo pažnji čitalaca. Ujedno koristimo priliku da pozovemo *Er Srbiju*, koja smatra sebe nastavljачem tradicija *Aeropta* i JAT-a i 2022. godinu reklamama je obeležila kao svoju 95-godišnjicu, da učini dostupnom za istraživanje arhivsku građu JAT-a kojom raspolaže.

Ilija Kukobat

Goran Živaljević, SLUŽBA 2, Beograd, Laguna, 2022, 204.

Tokom avgusta 2022. u knjižarama se pojavila knjiga doskorašnjeg operativca i zamenika direktora Bezbednosno-informativne agencije Gorana Živaljevića pod karakterističnim naslovom *Služba 2*. To je drugi deo bestslera sa istoimenim naslovom *Služba*, koji je objavljen 2020. godine i privukao priličnu pažnju javnosti. Publikovanje ove knjige nam se čini interesantno upravo u vremenu kada traje javna rasprava između nekoliko istoričara Instituta za savremenu istoriju i direktora Državnog arhiva Srbije oko dostupnosti određene građe Državne bezbednosti stare više decenija. Tu građu je Bezbednosno-informativna agencija sukcesivno predala ovom arhivu i njeno izdavanje naučnicima i zainteresovanima otežava pozivanjem na različite zakonske akte. U tome je, između ostalog, značaj ove knjige kao prilog javnoj raspravi o slobodi uvida naučnika u deklasifikovane dokumente srpske i jugoslovenske Službe.

Prva Živaljevićeva *Služba* sa podnaslovom „Anatomija srpske tajne službe u proteklih 30 godina“ privukla je priličnu pažnju ovdašnje javnosti, upravo kao što je to bio slučaj kada je televizijska kamera uočila Živaljevića usred nereda u makedonskoj skupštini u Skoplju

2017. godine. Region je tada zabrujao o tome kako srpski obavешtajci upravljaju političkim događajima u državama bivše Jugoslavije. A Goran Živaljević je tako postao vidljiv simbol prisutnosti „srpske obavешtajne službe“ van granica Srbije. Moguće je da je upravo ta okolnost bila jedan od motiva Živaljeviću da popularnim stilom napiše knjigu o svom angažmanu u Službi protekle tri decenije.

Osim uspeha kod čitalaca i jedne naučne tribine u Institutu za evropske studije, reakcije tzv. stručne javnosti na ovu knjigu su izostale. Da li je u pitanju bila epidemija korona virusa? Ili su komentari bili ograničeni na kafanske stolove zauzete od njegovih bivših kolega? Ili su se stručna javnost i kolege klonile da kažu bilo šta o knjizi, po sistemu tamnog vilajeta: šta god da kažu – pogrešice. Tek, Goran Živaljević je ponovo javnosti ponudio novu knjigu sa istoimenim naslovom i novim iskustvima.

Služba 2 nije jednostavan nastavak prethodne Živaljevićeve knjige *Služba*. Mada je reč o nastavku njegovih sećanja na neke momente iz rada u Državnoj bezbednosti, ova knjiga je svojevrsna dopuna prethodne i tek sa njom javnost dobija prilično zaokruženu sliku karijere Gorana Živaljevića u Službi. Hronološki, *Služba 2* pokriva period od dve i po decenije – od vremena pre rata sa NATO 1999. godine pa do Živaljevićevo napuštanja Službe dvadesetak godina kasnije.

Iako postoji uvreženo mišljenje da je posao obavешtajca ili kontraobavешtajca dinamičan, pun filmskih obrta, sa koloritnim likovima i dramatičnim situacijama, u realnosti taj posao nije toliko dramatičan i uglavnom je potrebno strpljenje da bi se zaokružila nekakva akcija. I možda još više: snalaženje u često promenljivim kadrovskim tokovima unutar same službe – da bi se opstalo i unutar nje i na terenu. Ipak, Goran Živaljević nam je manirom dobrog pripovedača i izborom karakterističnih slučajeva, akcija i ličnosti, približio rad u Službi državne bezbednosti na privlačan način. Čak i običnom čitaocu, kome pojedina pomenuta imena ili inicijali ništa ne znače, Živaljevićevo pripovedanje je sigurno dopadljivo i čini da se knjiga ne ostavlja iz ruku do poslednjih stranica.

Činjenica da je *Služba 2* knjiga koja govori o dešavanjima iz najnovije srpske istorije, pa tako i iz istorije i rada Resora državne bezbednosti, odnosno današnje Bezbednosno-informativne agencije (nosi to ime od jeseni 2002), čini da je ona atraktivna za široku čitalačku publiku, ali i

za istoričare ili politikologe koji se bave najnovijom istorijom. Ipak, ističemo da je njen autor progovorio o nekim događajima iz najnovije prošlosti uvodeći manje poznat pogled iz tajne službe. I to upravo u vremenu kada traje javna rasprava oko dostupnosti određene građe ove službe, stare više decenija, kao što smo naveli na početku prikaza.

Ističemo redom slučajeve pojedinaca koje je obrađivala Služba, a koji ilustruju odnos prema političkim protivnicima u epohi Slobodana Miloševića tokom 1990-ih, ratne okolnosti u Beogradu tokom „bombardovanja“ 1999. godine, nastanak i rad organizacije „Otpor“, prelomne događaje demokratskih ili „peto-oktobarskih“ promena i njihov odjek na ponašanje ljudi u Službi, potpuno nov pogled na ličnost Momira Gavrilovića, u nerazjašnjenom atentatu ubijenog pripadnika Resora državne bezbednosti 2001, koji je doveo do daljeg političkog raseca u vlasti Demokratske opozicije Srbije. Zatim, poziciju Službe i njenih rukovodilaca posle demokratskih promena, metodologiju prisluškivanja lica koja su bila predmet obrade u toku 1990-ih, uvođenje devojaka i žena operativaca u rad službe i još štošta. Živaljević se ne usteže da skicira portrete većine šefova Službe u vreme njegovog rada u njoj. Jovica Stanišić, Goran Petrović, Andrija Savić, Miša Milićević, Rade Bulatović, pa čak i aktuelni Bratislav Gašić – o svakom od njih je dao poneki upečatljiv podatak iz koga se može doneti šira ocena.

U *Službi 2* se kroz nekoliko anegdota slika ju i političke ličnosti: predsednici Koštica, Tadić i Nikolić. Neke od tih slika su gotovo komične epizode u stilu: šta se dešava kada se predsednik države nađe u pitanjima državne bezbednosti ili, pak, sa rukovodećim ljudima iz Službe. U slučaju premijera Đinđića slika nije tako jednostavna i autor se na susrete sa njim 2003. godine, u vremenu kada je bio zamenik direktora Službe, vraća na više mesta. Premijer je tek dolaskom Milićevića i Živaljevića na mesto čelnih rukovodilaca Službe pokušao da uhvati konce, kada je iznenada postao žrtva atentata 12. marta 2003. Izvršenog upravo od ljudi koji su bili deo Službe dugi niz godina i nosili njene legitimacije – pa i kada su izvršavali atentat na prvog demokratskog premijera Srbije.

Jedna od temeljnih postavki Gorana Živaljevića u *Službi 2* jeste njegovo ukazivanje na nevidljivo rivalstvo sa vojnom službom bez-

bednosti, koje je, kako sam kaže, obeležilo decenije iza nas. Ako je u prvoj knjizi *Služba* na sličan način ukazivao na britansku službu i njene domete na ovom prostoru koji traju do danas, u *Službi 2* ukazuje na vojnu službu bezbednosti, poznatu pod ranijoj skraćeni KOS ili današnjoj VBA.

Da li je to lični utisak ili realnost, ostaje na čitaocu da zaključi. Ipak, autor gradi ovu temu na jednostavan, a opet upečatljiv način. On u nekoliko pasusa skicira tipologiju ljudi i stil rada u vojnim službama, gledano očima službe u kojoj i sam radi. Ton nije previše oštar, ali jeste upečatljivo kritičan prema kolegama u uniformi. I još više njihovim saradnicima – „pozicijama“ u civilstvu, koji su često bili uticajni na svojim mestima u javnom, političkom ili medijskom životu. Živaljević iznosi i sopstvenu dilemu: kako to da su njegovi šefovi i načelnici u državnoj bezbednosti završavali osuđeni u Hagu, dok su kolege iz vojne službe ostali „neokrnjeni i čak gospodski nedodirljivi“? Utoliko više što su im ratni događaji svakako bili bliži po definiciji rada njihove Službe. I kako to da je vojna služba, kako sam kaže, „dva puta“ u proteklih 20 godina spasavala državu od problematične civilne Službe? U ovome se verovatno krije najveći potencijal ove knjige za dalju stručnu raspravu. Zbog prirode rada obe službe ovde će izostati konkretna argumentacija, a to su – imena. Živaljević je upravo ovim delom svoje knjige najviše zastupao Službu u kojoj je radio. Tako da one kolege iz iste Službe koji mu zameraju što se uopšte latio pera i napisao dve knjige o njoj, u ovoj argumentaciji treba da uoče prilično odlučnu odbranu integriteta Službe državne bezbednosti u široj srpskoj obaveštajno-bezbednosnoj zajednici.

Kao posebno iskustvo Živaljević je opisao svoje „padove“ u službi. Tačnije, smenjivanja sa viših i postavljenja na niže pozicije – uglavnom zbog personalnih i političkih promena na vrhu Službe. Duhovito je njegovo objašnjenje da u Službi postoje „padovi prvog i drugog reda“. To jest, oni koji su posledica manje kadrovske vrteške ili možda ličnog animoziteta pretpostavljenog. Odnosno, veći padovi kada dođu političke promene i kada se Služba uvek nađe prva na udaru. „Vi počnete da proklinjete dan kada su vas i postavili na neko malo više kadrovsko mesto i kada ste ushićeno seli u službeni automobil više klase“, slikovito objašnjava Živaljević. Ipak, „prvo smenjivanje“ je

obično „najbolnije“, kako sam primećuje. Ovo su reči koje treba da znaju svi oni kojima je rad u službama, ali i u široj državnoj upravi – zanat. Nije zgoreg zapamtiti reči iskusnog kolege koji je najmanje tri puta imao „padove“ u Službi. I opstao da čak i napiše dve knjige o tome.

Kako god bilo, „svetu se ne može ugoditi“, što bi rekli naši stari. Tako će ovu dvotomnu knjigu jedni čitati na jedan, a drugi na drugi način. Neki je neće čitati, a imaće svoje mišljenje. Čak i ako lično ne poznaju autora. Jedan od najvećih kvaliteta knjige leži u tome što je autor prekršio navodni zakon ćutanja i javnosti otkrio pojedinosti iz rada današnje Službe. Iako se i sam suočio sa dilemom da je možda „izdao“ Službu, jer kako kaže „pravi udbaši nikad ne govore o svom poslu“, smatramo upravo obrnuto – da je svojom drugom knjigom učinio Službu, dakle i današnju BIA, prihvatljivim i svakodnevnim delom društva. Čak je, donekle, stvorio sliku da je posao u Službi društveno odgovoran, nacionalno i državno neophodan, a na trenutke romantičan i dinamičan. Smatramo da je, i pored pojedinih opaski i kritičkih tonova, današnja srpska služba dobila dopadljivu reklamu, koja samo može da joj koristi i popravi često u ranijim decenijama narušavan imidž.

Zaključak koji nam se nameće jeste da, ako ne uzmemo u obzir udžbenike iz kojih se školuju srpski bezbednjaci, knjiga Gorana Živaljevića predstavlja u ovom trenutku jedini referentni naslov koji govori o srpskoj službi u današnjem vremenu. To je sasvim sigurno njen najveći domet i, svakako, zasluga njenog autora.

Živaljevićeva *Služba* je knjiga koja upravo potvrđuje potrebu za demistifikacijom istorije službi bezbednosti i za širim pristupom arhivskim podacima Službe koji su danas, recimo, u Državnom arhivu Srbije. Ako u *Službi* i *Službi 2* možete da pročitate o aktivnostima aktuelne srpske obaveštajno-bezbednosne službe – sve sa dostupnim imenima, a ne možete to da učinite kada je reč o dokumentima starim više decenija, nešto nije u redu. Još gore, stiće se apsurdan utisak da su ovdašnji arhivi veća brana istoriji Službe nego ona sama. Prepuštanjem istorijske i neoperativne građe Služba se rešavala arhivskog balasta. Ali „balkanski špijuni“ u našim redovima su tu da, pozivajući se na zakone, spreče slobodno istraživanje ovakvih tema, neophodnih za ozdravljenje srpskog društva.

Bojan B. Dimitrijević

Коста Николић, ЈУГОСЛАВИЈА, ПОСЛЕДЊИ ДАНИ (1989–1992), КЊИГА ТРЕЋА: РАЗАРАЊЕ ДРЖАВЕ, СТВАРАЊЕ ДРЖАВА, Београд, Службени гласник, 2022, 515.

Ove godine u beogradske knjižare stigao je treći deo trotomne studije *Jugoslavija, poslednji dani 1989–1992* autora dr Koste Nikolića, naučnog savetnika Instituta za savremenu istoriju. Naš institutski kolega Nikolić se dugi niz godina bavi istraživanjem događaja i ličnosti iz epohe raspada Jugoslavije i ratova devedesetih godina 20. veka koji su potom usledili. Prethodna dva toma ove monografije (*Svi Srbi u jednoj državi* i *Ljudi mržnje zemlja smrti*) već su iznedrila nova saznanja o ovom vremenu i ličnostima.

U ovoj monografiji autor istražuje i opisuje događaje vezane za raspad Jugoslavije i događaje koji su se odigrali 1991–1992. godine. Tri celine na koje je podeljena studija su: „Mirovna konferencija“, „Bosna šapatom pada“ i „Savezna Republika Jugoslavija“.

Prvo poglavlje opisuje diplomatski aspekt jugoslovenske krize uz uplitanje i arbitražu predstavnika tzv. međunarodne zajednice. Iz ovog poglavlja ističemo sledeće Nikolićeve stavove: Srbija i Crna Gora su ušle u rat 1991. sa različitim pozicijama i njihovi ciljevi uopšte nisu bili isti. Ovo je vodilo čestom razmimoilaženju dva rukovodstva. Crnogorsko rukovodstvo je pored svega želelo korekcije svoje republičke granice u zoni Prevlake i Konavla, kao i obnovu državne nezavisnosti. S druge strane, srpski predsednik Slobodan Milošević je po svaku cenu insistirao na opstanku Jugoslavije i na zadržavanju međunarodnog pravnog kontinuiteta nove Jugoslavije sastavljene od Srbije i Crne Gore. U ovom poglavlju se uočava i razmatranje buduće pozicije Republike Srpske Krajine i opcije koje je zastupalo njeno rukovodstvo: posebna federalna jedinica u skraćenoj Jugoslaviji, integrisanje sa bosanskom Krajinom ili ulazak u Republiku Srbiju. Već krajem 1991. godine, posle dogovora o prestanku sukoba u Hrvatskoj i povlačenju snaga JNA iz opkoljenih garnizona, uočava se tendencija da se Krajina prepusti sebi, da su garancije koje su stizale iz srpskog rukovodstva ili vrha Jugoslovenske narodne armije labave i da srpski narod na tim teritorijama ne čeka ništa dobro, već samo neizvesnost. Takođe, Nikolić objašnjava tempo prepuštanja ovih zona snagama i nadležnosti Ujedinjenih nacija, kao i postepeno podizanje ekonomskih sankcija prema